

Arap Kadın Yazarlar *

Arab Women Writers

Ebubekr BÂKÂDİR¹

Çev. Muhammet Selim İPEK²

Geliş Tarihi: 26.11.2024
Kabul Tarihi: 23.12.2024
Yayın Tarihi: 30.12.2024
Değerlendirme: İki Dış Hakem /
Çift Taraflı Körleme
Makale Türü: Çeviri

Atıf Bilgisi:

Bâkâdir, Ebubekr (2024). Arap Kadın Yazarlar (Çev. Muhammet Selim İpek). *International Journal of Language and Translation Studies*, 4/2, 228-247.

Benzerlik Taraması: Yapıldı –
iThenticate

Etik Bildirim:

lotusjournal@selcuk.edu.tr

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması
beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı
desteklemek için dış fon
kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans Yazarlar:
Dergide yayınlanan çalışmalarının
telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları
CC BY-NC 4.0 lisansı altında
yayınlanmaktadır.

Çölde Yazarlık

Arap kadınlarının yirminci yüzyıldaki yazılarını değerlendirmek için on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına geri dönmemiz gerekiyor. 1880'lerin sonları, Arap dünyasının çağdaş kültürel merkezi olan Mısır'da bir çalkantı dönemiymişti. Bununla birlikte yeniye karşı bir açılma ve yeniye kabul iklimi de bu çalkantılı dönemle paralel gidiyordu. Mısır, 1870'te Lübnanlı Zeynep Fevâz (1850-1914), 1899'da Verde el-Yâzicî (1838-1924) ve 1908'de Filistinli-Lübnanlı Mey Ziyâde (1886-1941) gibi kendi vatanlarında entelektüel özgürlük bulamayan kadınların da aralarında bulunduğu Arap entelektüellerinin ilgisini çekiyordu.³ Bu göçmenlerin çoğu gazeteci oldu, böylece yabancılık statülerini aşabildiler ve entelektüel olarak yeni toplumlarıyla bütünleştiler. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa ile sürekli temas, Mısır'da derin bir etkinin başlangıcı oldu. Bu yabancı kültürün değerleri ve felsefesi özümseyen, yavaş yavaş yerli ürünlere dönüşüyordu. Roman ve kısa öykü, Avrupalı çağdaşları için olduğu gibi Mısırlılar için de gerçeğe açılan bir kapı oldu. Bu edebi türleri kullanan yazarlar, dönüşen toplumsal bağlamın gölgesinde özneler olarak yer almaya başlayabildiler.

* Etik Beyan: * Çalışma, “The Cambridge History of Arabic Literature – Modern Arabic Literature, Editör: M. M. BADAVİ, 1992- Newyork” kitabının Arapça tercümesi olan “el-Edebu'l-Arabiyyu'l-Hadîs – Târîhu Kîmbride li'l-Edebi'l-Arabî, Editörler: A. SEBÎL, E. BAKADİR, M. EŞ-ŞEVKÂNÎ 2002- Cidde” adlı kitabın “el-Kâtibâtu'l-Arabiyyât” başlıklı 13. bölümü olan ve İngilizcesi Miriam Cooke tarafından yazılmış ve Arapça tercümesi Ebubekr Bâkâdir tarafından yapılmış 627-654. sayfalarının Arapça'dan Türkçe'ye tercümesidir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

¹ Prof. Dr., Melik Abdulaziz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji ve Antropoloji Anabilim Dalı Cidde, Suudi Arabistan.

² Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORCID ID:0000-0002-8743-7648, mselimipek25@gmail.com

³ (Ç.N.) Metinde geçen bazı tarihler, İngilizce ve Arapça nüshalarda farklılık gösterdiğinden bu tarihler edebiyat tarihi kaynaklarından ve TDV İslam Ansiklopedisi'nden kontrol edilerek güncellenmiştir.

Date of Submission: 26.11.2024
Date of Acceptance: 23.12.2024
Date of Publication: 30.12.2024
Review: Double-blind peer review
Article Type: Translation

Citation:

BâkÂdir, Ebubekr (2024). Arab Women Writers (Trans.: Muhammet Selim İpek). *International Journal of Language and Translation Studies*, 4/2, 228-247.

Plagiarism Check: Yes - iThenticate

Complaints: lotusjournal@selcuk.edu.tr

Conflict of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing in the journal retain the copyright to their work and their work is licensed under the CC BY-NC 4.0.

Kadınlar da yazmaya başlıyorlardı. Genel inanişın aksine on dokuzuncu yüzyılda eğitimli ve yazabilen bazı kadınlar da vardı. Çoğunlukla şehirli üst ve orta sınıflardan geliyorlardı ve dolaylı da olsa Avrupalılarla temas halindeydiler. Kendilerini çağdaşları olan Avrupalı meslektaşlarıyla karşılaştırabiliyorlar ve bu karşılaştırmada karşıt noktaları görebiliyorlardı. Avrupa toplumu kadınları kamusal alanda memnuniyetle karşıladı. Dolayısıyla, sahip oldukları ekonomik ayrıcalıklarına rağmen bu kadınlar, sosyal ya da duygusal olarak ayrıcalıklı olmadıklarını biliyorlardı. Kadın olarak dışlanmaları ve maruz kaldıkları baskı sorunu, tüm tabakaları kapsıyor, böylece yazdıkları başkalarının deneyimlerini yansıtıyor ve bu yansıma cinsiyet nedeniyle maruz kaldıkları adaletsizlik bilincinin artmasına yol açıyordu.

Kâsım Emîn, Lütfi es-Seyyid gibi liberal milliyetçilerle Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi İslamî reformcuların, kadınların eğitimi ve bunun aile ve bütün toplum için önemi konusu etrafında birleştikleri artık yaygın bir bilgidir. Fakat birçoklarının gözden kaçırdığı şey ise kadının da mücadeleye katıldığı gerçeğidir. Kadınların, modern Arap edebiyatına katkıları çoğu zaman kadınların özgürleşmesi sorunuyla güçlü bir şekilde bağlantılı olmuştur. Zira 1886-1925 yılları arasında

Lübnanlı Verde el-Yâzicî ve Zeynep Fevvâz; yine Âişe et-Teymûriyye (1840-1902) ve Bâhise el-Bâdiye olarak tanınan Melek Hıfînî Nâsif (1886-1918) gibi kadınlar, muhafazakâr toplumlarda kadınlara izin verilen meşru toplanma yerleri olan özel evler ve hayır derneklerindeki kadın toplantılarında, katkıları sınırlı çevrelerde olsa da, konuşmaya başladılar. Ayrıca Lütfi el-Seyyid'in liberal milliyetçi gazetesi "*el-Cerîde*" ve Mey Ziyâde'nin babasının editörlüğünü yaptığı "*el-Mahrûse*" gazetesi gibi gazetelerde de yazmaya başladılar.

Âiſe et-Teymûriyye bu yazarların en önde geleni ve bazıları tarafından en iyisi olarak kabul edilir. Mısır'da köklü bir edebiyat geleneğine sahip aristokrat Türk/Kürt bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1892 yılında yayınlanan en meşhur feminist kitabı olan “*Mir'âtu't-Teemmül fi'l-Umûr (Tefekkürün Aynası)*” adlı eserinin yanında 1888'de “*Netâicu'l-Ahvâl fi'l-Akvâl ve'l-Ef'âl (Koşulların Söz ve Eylemlerdeki Sonuçları)*” adlı eserini de neşretmiştir. Bu yaratıcı eserinin mukaddimesinde çocukluğunda nakış ve dokuma gibi zarif becerileri öğrenmeye hiç ilgi duymadığını oldukça açık bir şekilde ifade etmektedir. Cesurca vurguladığı gerçek ilgi alanı öğrenmek ve her şeyden önce yazmak olmuştur. Mey Ziyâde ise, et-Teymûriyye hakkında yazdığı biyografisinde cinsiyet eşitliği çağrısında bulunan ilk kişinin o olduğunu iddia etmektedir.¹ Âiſe et-Teymûriyye, babasının bu türden geleneklere aykırı istekleri ilgi çekici bulmasından dolayı şanslıydı. Babası, karısının itirazlarına rağmen, Âiſe için Farsça ve Arapça öğretmeni tutmuştu. Âiſe, büyük bir hevesle çalışmıştı, fakat kadın olmanın belirli sınırlar içinde kalma anlamına geldiğinin de farkındaydı. Bu sebeple açıkça şunu ifade ediyordu: “*Hakkında yazdığım şeylerden dolayı beni kim eleştirirse eleştirsin, bu inzivanın mazeretlerin en büyüğü olduğunu görmelidir.*”

Âiſe et-Teymûriyye, kurgusal nesrini, vatanından sürgün edilmekten daha zor olan yalnızlık sürgünü sebebiyle kadınları hissettikleri hüzünden uzaklaştırmak için tasarladı.²

Bununla birlikte et-Teymûriyye'nin asıl eseri nesir değil şiirdi. Yazmaya on üç yaşındayken başlamıştı. Şiirleri aşk ve ölüme odaklanırken en güzel ve en kaliteli şiirleri kızı için yazdığı mersiyelerden oluşmaktaydı. Zamanının çoğunu Hidiv'in haremindedir geçirdiği ve çoğu zaman saraydaki Avrupalı kadın ziyaretçiler için tercüme yaptığı için, ara sıra yakınlarına da bazı özel gün şiirleri yazmıştır; bunların arasında Hidiv'e yazdığı medih kasideleri de vardır; bu kasideleri sadece Arapça değil, aynı zamanda Türkçe ve Farsça da yazmıştır. Bu şiirlerin çoğu, 1885 yılında Kahire'de basılan “*Hilyetu't-Tatrîz (Nakışlı Süsler)*” divanında toplanmıştır. Türkçe ve Farsça şiirlerini “*İsmet*” adıyla; Arapça şiirlerini ise “*Âiſe*” adıyla imzalıyordu.

Verde el-Yâzicî da oldukça kültürlü bir ailede doğmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Arap dilini yenileme çabalarına derinden dahil olmuştur. et-Teymûriyye ile yazışmaları vardır ve Verde'nin de et-Teymûriyye gibi kızının yeteneklerini takdir eden Nâsif el-Yâzicî gibi olağanüstü bir babası vardı. Verde, on üç yaşında şiir yazmaya başlamıştır. Babası evden uzaktayken babasıyla olan tüm yazışmaları şiir şeklindeydi³. Verde de Âiſe et-Teymûriyye gibi bazı yakınlarına durum şiirleri yazmıştır. Özellikle altı erkek kardeşine, kız kardeşine, babasına ve kocasına mersiyeler yazmıştır. Bu mersiyelerin en acısı da iki oğlu ve kızı için yazdığı mersiyelerdir. Ancak ünlü kardeşi İbrahim'e yazdığı mersiyeleri, el-Hansâ'nın kardeşi Suhr'a

yazdığı mersiyelerle kıyaslanmıştır. Verde'nin hüznü divanı “*Hadîkatu'l-Verd (Gül Bahçesi)*”, bir Arap kadın tarafından yazılan ve basılan ilk kitaptı. Divan, 1867, 1887, 1894 ve 1914 yıllarında olmak üzere dört kez basılmıştır ve her baskıda bazı eklemelerle neşredilmiştir. Verde el-Yâzicî, şiirinde olduğu gibi yaşam tarzında da oldukça muhafazakârdı ve geleneği reddeden kadınları, özellikle de Arapçanın reddedilmesiyle bağlantılı ise, Batıyı körü körüne taklit etmeye karşı uyarıyordu. Ancak bu uyarı ve koruyuculuk, Batılı kadınların başarılarına duyulan bir hayranlığı ifade etmesini engelleyemedi. Verde el-Yâzicî öldüğünde bir grup Lübnanlı kadın onun için bir taziye yazdılar. Bu, kadınların başka bir kadının edebî başarılarını ilk kez kamuoyu önünde takdir etmesiydi.

Zeynep Fevvâz'ın geçmişi oldukça farklıydı ve o, eğitim hakkına sahip olanların yalnızca üst sınıftan kadınlar olduğu söyleminin aksini ispatlıyordu. Fevvâz, Güney Lübnan'da fakir bir ailede doğmuştu. Genç bir kızken, yanında çalıştığı Mısırlı aileyle birlikte İskenderiye'ye gitmek zorunda kalmıştı. Ne var ki onun doğuştan gelen zekâsına hayran olan hanımı, ona temel bilgileri yani okuma, yazma ve matematik öğrenebileceği bir fırsat sunmuştu. Fevvâz, öğretmenlerinin verdiği bilgileri hızla öğrendi ve aynı zamanda Mısırlı alimlerden ders almaya devam etti. Sonunda kadın sorunları konusunda oldukça aktif bir hale geldi ve bazı öncü şiirler ve kadın haklarına odaklanan makaleler yazdı. Makalelerinin en ünlüsü, Kâsım Emin'in 1899 yılında yayınlanan “*Tahrîru'l-Mer'e (Kadının Özgürleşmesi)*” kitabının öncüsü olarak kabul edilen “*er-Resâil ez-Zeynebiyye (Zeynep Mektupları)*”dir. Corcî Nikûlâ Bâz, bugün hâlâ yayınlanan bir kadın dergisi olan “*el-Hasnâ*”yı kurduğunda, bu dergide ilk yayını yapan Fevvâz olmuştur. Ayrıca Fevvâz, iki roman da yazmıştır. Bunların ilki, Farsların Med hakimiyeti sırasında kölelik olgusunu eleştiren romantik ve tarihi bir roman olan “*el-Melik Kiros (Kiros Kralı)*” romanıdır. Diğeri ise 1899 yılında yayımlanan “*Hüsnü'l-Avâkib ev el-Ğâdetu'z-Zâhire (Güzel Son veya Parlayan Genç Kız)*”dir. “*el-Hevâ ve'l-Vefâ (Tutku ve Sadakat)*” eseri de yayınlanmamış dört perdelik tiyatro oyunudur.

19. yüzyılın dört kadın yazarının sonuncusu olan Bâhise el-Bâdiye, geleneklerine bağlı ve dindar bir Müslümandı ve eşcinsel bir Bedevi liderin izole edilmiş ikinci karısıydı. 1893'te ilkokul diploması, 1900'de de öğretmenlik diploması alan ilk Mısırlı kadındı. Dört yıl boyunca Hidiv sarayında prenseslere öğretmenlik yaptı. Makalelerinden oluşan ünlü koleksiyonu “*en-Nisâiyyât (Kadınlara Dâir)*”, Kâsım Emin'in “*Tahrîru'l-Mer'e (Kadının Özgürlüğü)*” kitabındaki kadınların özgürleşmesi çağrısına dayanıyordu. Bâhise el-Bâdiye, “*en-Nisâiyyât*”taki makalelerini “*el-Cerîde*” de neşretmiş ve ardından 1910'da bunları iki cilt halinde yayımlamıştır.

Edebî söyleme bağı kalarak bu kadın yazarlar, sosyal reformcuların sorduğu soruları tekrarlıyorlardı: “Kadınlar neden eğitim ve mesleki fırsatlardan mahrum bırakıldı?, Bu mahrumiyet için cinsiyet yeterli bir sebep miydi?, Görünmezliklerinin toplum üzerinde nasıl bir etkisi oldu?”

Bu tartışma, kadınların gazeteciliğe katkı sunmalarıyla ana akım haline geldi. Bu kadınlar neşretmek için; yani düşüncelerinin halka ulaşması için yazdılar. Doğuştan mahkûm oldukları izole dünyayı reddediyorlardı. Kadınların seslerinin “avret” olduğu inancını reddediyorlardı. Eril bir dünyanın içine atılmaları sebebiyle bu kadınlar dünyası, onlara her iki dünyaya da dokunma fırsatı verdi.⁴ Yazmak, onlara toplumsal cinsiyet tarafından belirlenen ve aynı zamanda zorunlu kılınan bir rolden kaçış imkânı sunmuştur. Böylece et-Teymûriyye, Fevâz ve Bâhise el-Bâdiye, ataerkilliğe meydan okumuş ve o zamana kadar sınırlı olan ev alanında reformu savunmuşlardır. Ancak bunu sadece kendilerini her iki dünyanın sınırlarına yerleştirerek yapabilmişlerdir. Başlangıçta köprüler inşa etmişlerdi ancak geçmeyi tercih eden kadınların sayısı azdı.

Kadın Gazeteciliği

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Mısır'da kadınlar yalnızca kadın sorunlarına yönelik köşe yazıları ve ekler yazmakla kalmıyor, aynı zamanda gazete de kuruyorlardı. Lübnanlı Hind Nevfel tarafından 1892 yılında İskenderiye'de kurulan “*el-Fetât (Genç Kız)*”, kadınlara yönelik ilk Arapça aylık dergiydi. Sadece iki sene yayında kalmasına rağmen kadın gazeteciliğini başlatmıştır. Sonraki yirmi bir yıl içinde on dört kadın dergisi daha çıktı. “*el-Fetât*” dergisi, içeriğinde haberler, kitap incelemeleri, şiirler, moda makaleleri ve hepsinden önemlisi ünlü kadınların biyografilerini barındırıyordu.

Bu tür biyografiler birçok gazete ve süreli yayında düzenli olarak yer aldı⁵. Geçmişte kadının önemini vurgulayarak günümüz kadınlarına örnek oldular. Zeynep Fevâz da biyografik gelenek içinde çalıştı ve 1895'te ansiklopedik çalışması olan “*ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbâti'l-Hudûr (Harem Kadınları Arasında Saçılmış İnci)*”u neşretti. Büyük hacimli bir eserdir. Bu kitapta edebî ve sosyal başarılarıyla ünlü 450 kadar Doğulu ve Batılı kadının hayatını bir araya getirdi. Lübnanlı arkadaşları el-Yâzicî ve Ziyâde gibi Fevâz da -Mısırlı kadınların hissettikleri gibi- kendini Batı tarafından bir tehdit veya risk altında hissetmiyordu. Mısır'ın yoğun Batı sömürge yönetimi deneyimine sahip olmayan bu Suriyeli-Lübnanlı kadınlar, Batılı kadınların başarılarını kabul etmek konusunda kendilerini özgür hissediyorlardı.

Yirminci yüzyılın başlarında Arap edebiyatının ana akımına kabul edilen ilk kadın olan ve her hafta geniş katılımlı bir edebiyat salonuna sahip olan Mey Ziyâde de biyografiler yazdı. Yazdığı biyografiler, kişisel olarak ya da şöhretleriyle tanıdığı kadın yazarların tarihî biyografileriydi. Biyografisini yazdığı kadınlar arasında Bâhise el-Bâdiye (1920) ve Âişe el-Teymûriyye (1924) de vardı. Yine “*el-Muktataf*” dergisinde Verde el-Yâzicî (1924) hakkında yazdığı bir konferans neşredildi. Mey Ziyâde, tarihsel veya efsanevi şahsiyetler yerine çağdaş kadın yazarlar hakkında yazmayı seçerek, bir kadın düzeni kurmaya ve başkalarının devam edeceği bir gelenek oluşturmaya yardımcı oluyordu. Bu kadınlar pek aktivist olmasalar da, Ziyâde onları “yalnızca kadın olarak boyunduruk altında olduklarının farkında olan yalıtılmış bireyler olarak değil, daha ziyade eşitlik için kadınların mücadele tarihinin aktif katılımcıları” olarak sunuyordu⁶. Kadın biyografileri, tarihin tavan arasına itilmiş kadınların hayatlarını canlandırmanın yanı sıra başka bir amaca da hizmet ediyordu: Bu biyografiler, kadın yazarlara, başka şekilde söylemelerinin mümkün olmadığı şeyleri söylemelerine olanak tanıyan bir vitrin sağlıyordu.

Kadınlar ve kadın hakları savunucuları basın devrimci potansiyelinin farkına vardılar. Daha önce ulaşabilmeyi hayal bile edemedikleri halk kesimlerini eğitmek ve ikna etmek için makaleler, öyküler ve nihayet romanlar yayınladılar. Gazetecilik edebî ifadenin yanı sıra toplumsal protestonun da platformu haline geldi. Bu, günümüzde de devam eden bir roldür. Arap Yarımadası'nda basın, gazetecilik saflarına tamamen kabul edilmiş meslek sahibi bir kadın sınıfının ortaya çıkmasında hayatî bir rol oynamıştır. İlk Suudi gazetesi, 1924'te Mekke'de kurulan “*Ümmü'l-Kurâ*”dır. Bu gazetenin kurulmasından yirmi sekiz yıl sonra “*el-Yemâme*” dergisi yayına başladı ve sürekli olarak kadınların eğitimini savunan konuları neşrediyorlardı. 1960'de Dr. Fâtine Emîn Şâkir, “*Ukâz*” dergisinde bir kadın sayfasını düzenleyen ilk Suudî kadın oldu. Bundan bir kaç yıl sonra Basra Körfezi bölgesinde yayımlanan en büyük kadın dergisi olan “*Seyyideti*” dergisini kurdu.

Kadınların basında edebî katılımı yıllar geçtikçe artmıştır. 1980'lerde “*er-Riyâd*” gazetesinin yeni feminist faaliyetleri teşvik ettiği söyleniyor⁷. Kadın gazeteciler, kendilerini “*el-Muharrirât*” diye isimlendiriyorlardı. Bu kelimenin iki anlamı vardı. Biri yazı işlerini yürüten “editör kadınlar” ve diğeri de “özgürlükçü kadınlar” anlamındadır. Kısa öykü yazarı Hayriyye es-Sakkâf (d. 1951) gibi kadınların dinamik liderliği altında, bu *muharrirat* varlıklarını yalnızca Suudi Arabistan'da değil, ülke dışında da duyurdular.

Katar'da gazetecilik, 1970'lerin başında bağımsızlığın kazanılmasıyla eş zamanlı olarak ortaya çıktı. Ancak diğer birçok kadın yazarın aksine Katarlı kadınlar yayıncılık konusunda erkeklerin

gerisinde kalmadı. Dünyanın en geleneksel toplumlarından biri gibi görünen bu toplumda, Katarlı kadınlar toplumlarına karşı bir sorumluluk üstlendiler. Modernleşme arzusu ile radikal değişim korkusu arasındaki gerilimi sürdürmek zorundaydılar. Örneğin 1953 yılında doğan ve bazen Ümmü Eksem takma adını alan Fâtıma Türkî, kadınların maruz kaldıkları durumlar için kendi toplumuna saldırabilir, ancak liberal Batı örneğinin hayran olduğu bir örnek olmadığını hemen belirtir. Özeleştirici ile milliyetçi bir hassasiyetle özür dileme arasındaki dengeyi kurar.⁸ Bu kadın gazeteciler ısrarla basını örnekleri yaymak, farklılıkları vurgulamak ve aynı zamanda bilinçlendirmek için kullanıyorlardı. Böylece gazetecilik, makale olarak ama aynı zamanda edebî biçimde aktarılan yeni fikirler ve modeller için bir araç haline geldi; çünkü Arap dünyasındaki çoğu gazetede, ilk kez yayınlanan kurguların çoğunun tefrika olarak yayımlandığı edebî sayfalar ve ekler bulunur. Yeni buldukları ifadelerinin nasıl kabul göreceğini bilmeyen kadınlar söyleyeceklerini sunmanın en tercih edilen yolu olarak kurgusal yazıyı kullanmışlardır.

İzole Sesler

Yahya Hakkı, Mahmud Tahir Lâşin ve Teymûr kardeşler gibi erkek yazarlar ilk gerçekçi kısa öykülerini yazarken, kadınlar da bu türden yazıyordu. Erkek yazarların hikâyeleri genellikle reform gerektiren bir gerçekliği yansıtıyordu. Fakat kadınların yazıları daha az sansür ve daha az şiddet içeriyordu. Belki de bu yüzden az tanınıyorlardı. İlk kadın kurgu yazarları arasında geleneksel orta sınıf Şam toplumunu anlatan Suriyeli Ülfet el-İdlibî (d. 1912) ve Mısırlı Süheyr Kalamâvi (d. 1911) yer alır. Kalamâvi'nin, Taha Hüseyin tarafından tanıtılan “*Ehâdisu Ceddeti (Büyükannemin Masalları) (1935)*” kitabı, 19. yüzyılın sonlarındaki Kahire'nin hüznü hikâyelerini içerir. Bu eser, yeni bir dünyanın kıyısında geleneksel bir dünyayı resmetmektedir. Zira büyükanne hem sevilen bir hikâye anlatıcısı hem de kültürel mirasın deposudur. 1943'te Kalamâvi, “*Elf leyle ve leyle (Binbir Gece)*” adlı çalışmasını yayınladı ve bu çalışmasıyla Kahire Dil Akademisi'nin birincilik ödülüne layık görüldü. Bununla birlikte çalışmalarının çoğu “edebî eleştiri” üzerinedir. Bir diğer önemli ve üretken yazar da “Bintu'ş-Şâti” diye bilinen Âişe Abdurrahman (1912)'dir. En çok feminist din araştırmaları ve dil çalışmalarıyla tanınmış ama aynı zamanda Mısır'ın kırsal yaşamındaki kadınların konumu hakkında bazı kurgusal çalışmalar da üretmişti. 1944'te “*Seyyidu'l-İzbe (Küçük Köyün Efendisi)*”'yi yayınladı ve daha sonra 50'li yıllarda üç kısa öykü koleksiyonu yayınladı: “*Sirru'ş-Şâti' (Sahilin Sırrı) (1952)*”, “*İmree Hâtie (Düşmüş Bir Kadın) (1958)*” ve “*Suver Min Hayâtilhinne (Kadınların Hayatlarından Tablolar) (1959)*”. 1967'de ise “*Ala'l-Cisr (Köprüünün Üzerinde)*” adlı otobiyografisini yazdı.

1930, 1940 ve 50'li yılların başında kadınlar ana akım edebiyat geleneğinden ve birbirlerinden soyutlanmış olarak yazıyorlardı. Kadın yazarlar olarak geriye dönüp bakıldığında kadın sesi diyebileceğimiz bir birim oluşturmadılar. Ancak 1950'lerin sonlarında, tüm edebî türlerde biçim ve içerik denemelerinde bir değişiklik oldu ve bu değişiklik temel bir kıstas haline geldi. Hayalperest romantizm ve nazik sorgulamalar, yerini öfkeli protesto edebiyatına bıraktı.

Kadınlar roman ve öykü yazarları saflarına oldukça geç katılmış olsalar da şiirde ön sıralarda yer almışlardır. Irak, bereketli hilalin nahdaya tamamen entegre olan son ülkesi olabilir, ama öte yandan, değişime en dayanıklı klasik edebî türler arasında olan şiirde devrimci tarzda üretim ve denemeler yapan ilk Arap ülkesiydi. Serbest şiiri başarıyla uygulayan ilk şairin, es-Seyyâb mı yoksa Nazik el-Melâike mi (d. 1923) olduğu konusunda tartışmalar vardır. el-Melâike şair bir aileden geliyordu ve annesi, kadın hakları için çağrıda bulunan ilk Iraklı şairdi. 1945'te el-Melâike, ilk romantik divanı “*Me'sâtu'l-Hayât (Hayatın Trajedisi)*”ı geleneksel amûdi tarzda yazdı. Ancak 1949'da serbest nazımla bazı şiirler içeren “*Şezâyâ ve Remâd (Şarapneller ve Küller)*”ı yayınladı. Bu deneme güzel ve başarılı bulununca başkaları da yeni şiirsel formlar sunmakta kendilerini özgür hissettiler. Filistinli şair ve eleştirmen Selmâ al-Hadrâ al-Ceyyûsi (d. 1924), el-Melâike'nin, kabul edilen edebî kanunlara boyun eğmediği için erkeklerin başaramadığı şeyleri başarabildiği görüşündeydi. Öyle ki kutsal kurallara uymasa da kaybedecek hiçbir şeyi yoktu⁹. Serbest nazım, erkekler ve kadınların bu yeni özgürleştirilmiş biçime katılmasıyla kısa sürede Arap dünyasının tamamında yaygınlık kazandı. Suudi Arabistan'da, Süreyya Kâbil'in “*Ezân Bâkiye (Ağlayan Vezinler)*” divanı (1972) ve İzzet Fuâd Şâkir'in “*Eşri'ati'l-Leyl (Gecenin Yelkenleri)*” (1978) divanı gibi kadınların da yazdığı şiir divanlarında hüznümlerle ve acı gerçeklerle dolu şiir kasideleri bulunmaktaydı. Ancak şiirleri genel bir kabul görmedi¹⁰.

Düzyazı kurguda kadınların katkısının boyutu ve önemi artmaya devam etti. 1950'lerin ortalarında romanları ve kısa öyküleri yalnızca Mısır, Lübnan, Suriye ve Irak'ta değil, Körfez ülkelerinde de yayımlanıyordu. 1955'te Bahreyn ulusal gazetesi *el-Vatan*, Mavze ez-Zeyd'in “*Tavâha'n-Nisyân (Unutkanlık Onu Kuşattı)*”ını yayınladı. Bu, bir kadının Bahreyn'de basılan ilk kurgu eseri idi. 1957'de ise Mısır'da kısa öykü yazarı Câzibiyye Sıdkı (d. 1927) “*Ve Bekâ Kalbî (Ve Kalbim Ağladı)*” eserini yayınladı. Üretken gazeteci, romancı ve çevirmen Sufi Abdullah (d. 1925) ise güçlü romanı “*La'netu'l-Cesed (Bedenin Laneti)*”ı yayınladı. Abdullah 1948'de neşre başlamıştı. Eserlerinin tamamı elliden fazla kitabı kapsıyordu. Bu eser, Abbas Mahmud el-Akkâd ve Ğâlî Şükri gibi eleştirmenlerin dikkatini cezbetmişti.

Reddediş

Ancak en büyük eleştiriyi ve öfkeyi alan roman “*Ene Ehyâ (Yaşıyorum) (1958)*” romanıdır. Bu benzeri görülmemiş roman, Lübnanlı Leyla el-Ba’labekî (d. 1936) tarafından yazılmıştır. Biraz şiddet içeren bir dille Ortadoğulu bir kadının yaşamının boşluğunu, toplumsal değerlerin yüzeyselliğini ve ev hapsi gibi ayıpları gün yüzüne çıkarıyordu. Romandaki kadın kahraman, her şeyi dışlayarak topluma karşı kendiyile ilgilenmekte ve gururla kimseye, özellikle de ailesine ihtiyacı olmadığını ilan etmektedir. Bu roman ve meşhur kısa öykü “*Sefînetu Henân ila’l-Kamer (Ay’a Giden Şefkat Gemisi)(1964)*”, kadınların yalnızca topluma meydan okuma konusunda değil aynı zamanda kadınların kendi ihtiyaçlarını ve güçlü yönlerini vurgulama konusunda yazılarındaki yeni bir aşamayı şekillendiriyordu.

Leyla Ba’labekî gibi, iki Mısırlı yazar Latîfe Zeyyât (d. 1925) ve Necîbe el-Assâl (d. 1921)’in da izledikleri yol coşkuyla karşılandı. Latîfe Zeyyât, “*el-Babu’l-Meftûh (Açık Kapı) (1960)*” romanında, Mısır’ın bağımsızlık mücadelesini çevreleyen on yıl boyunca kahramanın hayatının kontrolünü ele geçirme mücadelesini anlatır. Ona göre kadının ve ulusun kurtuluşu birbiriyle bağlantılıydı. el-Assâl, “*Beytu’t-Tâe (İtaat Evi) (1962)*” başlıklı kısa öykü koleksiyonunda, bir erkeğin karısını hapsedmesini onaylayan bu kuruma saldırmaktadır. Daha 1920’lerde erkek yazarlar “itaat evi”nin sosyal yaptırımlarını nitelemişlerdir. Ancak şimdi bir kadın yazar, beraberinde getirdiği tüm zorluklara ve rezillığe rağmen boşanmanın bu evlilik hapisanesinden daha erdemli olduğunu ilan ediyordu.

Ancak Arap dünyasında sürekli ilgi görmeye devam eden yazar Suriyeli Gâde Semmân'dır (d. 1942). İlk kısa öykü derlemesi “*Aynâk kaderi (Gözlerin kaderim)*” 1962’de yayımlandı. On altı öyküden on dördü kadınlara ve onların geleneksel Ortadoğu toplumunda erkeklerle ilişki kurmaya çalışırken karşılaştıkları sorunlara odaklanıyor. Bu koleksiyon Arap dünyasında geniş çapta yayıldı ve özellikle Suudi kadın yazarlar üzerinde büyük etki yarattı¹¹. En üretken Arap kadın yazarlar arasında yer alan Semmân, daha sonraki çalışmalarında ve özellikle “*Leylî’l-Gurebâ (Yabancıların Gecesi) (1966)*”da, cinsel baskı ve ayrımcılığa karşı öfkesini, isyanını, hüsrânını, “şeref ve namus” sistemini ve siyasî yolsuzluğu ayrıntılarıyla anlatmaya çalışmıştır¹².

Yine 1962’de Lübnanlı İmilî Nasrallah (d. 1938) “*Tuyûru Eylûl (Eylül Kuşları)*”ü yazdı. Bu, bir kızın köyünden büyük şehre gidişinin romantik hikâyesidir. Yolculuğun bu tanıdık teması, bir kadına atıfta bulunulduğunda özel bir yankı uyandırıyor. Böyle bir yolculuğu –ister şehre ister uzak mekânlara- erkeklerin yapmaları, kadınların ise evde kalmaları beklenmektedir. Ancak hayat hikâyesi yaratıcısının kine benzeyen Muna, kadın olmanın ve kaderinin olumsuzluğunu reddederek ABD’ye göç etmiş bir amcasını eğitim masraflarını karşılamaya

ikna eder. Köyü terk eder, ancak sonunda oyunu olağan kurallara göre oynamayan kadınların yasaklandığını keşfeder ve dışlanır.

İmilî Nasrallah, birçok Arap'ın kendi ülkelerini sürgünde servet ve ifade özgürlüğü arayışıyla terk ettiği bir dönemde göç sorunuyla ilgilenmektedir. Bu insanları çoğu, özellikle de Fransız sömürge yönetimini deneyimleyen Kuzey Afrikalılar Paris'e yönelmiştir. Bazıları ise, Amerika'ya yerleşmek için memleketlerini terk eden Cibran Halil Cibran, Mihâil Nuayme ve Emin Reyhânî gibi Mehcer yazarlarının izinden gitmiştir. Bazıları gurbeti, bazıları da kalmayı seçmiştir.

Filistinli Kadınların Sesleri

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında sürgündeki yazarların büyük çoğunluğu Filistinlilerdendi. Ürettikleri edebiyat bütün bir Arap yazar kuşağına ilham kaynağı oldu. Filistin şiiri ve edebiyatı kayıp bir geçmiş için ağladı, zalim işgalciye karşı protesto çağrısında bulundu ve kanını dökerek kurban olma sözü verdi. Bu edebiyat bir bütün olarak edebî üretimin simgesi haline geldi. İki kadın şair bu hareketin merkezinde yer aldı: Selma el-Hadrâ el-Ceyyûsî ve Fedvâ Tûkân (d. 1923). Ancak Filistinli ilk yazarlar ile genel olarak sürgün veya gurbet kuşağı arasında bir köprü olarak tanımlanan ve kısa öyküleri Filistin toplumunun her bir üyesinin maruz kaldığı ekonomik ve sosyal baskılara odaklanan Samira Azzâm'dan (1927-67) da bahsetmek gerekir. el-Ceyyûsî dışarıdan yazarken Tûkân içeriden yazdı. el-Ceyyûsî romantik divanı "*el-Avde mine'n-Neb'i'l-Hâlim (Rüya Kaynağından Geri Dönüş)*"i 1960 yılında yayımladı. Divan, vatan sevgisi ve direniş çağrısında bulunuyordu. Ancak 1967 Nekse felaketinin ardından şiir yazmayı tamamen bırakmış gibi görünüyordu. Daha sonraki yazılarının çoğu edebiyat eleştirisi ve Arap edebiyatının İngilizceye çevrilmesi üzerine yoğunlaştı. Fedvâ Tûkân, Batı Şeria'dan Filistin gençliğini harekete geçiren ve onların köklerini unutmalarına izin vermeyen direniş şiirleri yazdı. Tûkân, 1967'den önce üç ciltlik şiir divanı yazmıştı: Bunlar "*Vahdî mea'l-Eyyâm (Günlerce Tek Başına) (1955)*", "*Vecedtuha (Onu Buldum) (1957)*" ve "*A'tinâ Hubben (Bize Sevgi Ver) (1960)*"dir. 1967 öncesi şairlerin çoğu gibi Tûkân da açık siyasi ifadelerden kaçınarak sevginin önemini vurguladı. Bununla birlikte, "*Emâme'l-Bâbi'l-Muğlak (Kapalı Kapının Önünde)(1967)*" divanı özgürlük savaşçıları ve Filistinlilerin yaşadığı sonsuz kâbus hakkında meydan okurcasına cesaretle konuştuğu yeni bir aşamayı teşkil etmektedir. -Ayrıca "*el-Fedâî ve'l-Ard (Gerilla ve Toprak)(1968)*" ve "*Kâbûsu'l-Leyl ve'n-Nehâr (Gece ve Gündüzün Kâbusu) (1974)*" ile de karşılaştı. Yakın zamanda başka bir Filistinli kadın, işgal altındaki topraklarda Filistinlilerin, özellikle de kadınların içinde bulunduğu kötü durumla ilgili romanlar yayımladı. Seher Halife (d.1941), "*es-Subbâr (Kaktüs) (1976)*" ve "*Abbâdu'ş-Şems*

(*Ayçiçeği*) (1980)” romanlarında kimsenin nasıl cevaplayacağını bilmediği sorular sordu: “Filistinliler daha iyi bir şekilde nasıl savunulur?”, “Bu, kendi topraklarında kalarak mı sağlanacak, hayatta kalmak veya yaşamak için İsrail’de iş aramayı gerektirecek derecede düşmanla işbirliğini gerektirse bile mi? Yoksa fedakârlık sayılmayan görkemli görevleri yerine getirmek için ayrılıp komplo kurmak ve sonra geri dönmek mi?”, “Kadınlar nasıl bir rol oynayabilir?”, “Milliyetçi gündemde feminist aktivizme yer var mı?”. Seher Halife, tüm romanlarında milliyetçi ve feminist hedefler arasındaki çatışmayı çözmeye çalıştı. Harika romanı “*Müzekkîrâtu İmra’a Gayru Vâkiiyye (Gerçek Olmayan Bir Kadının Anıları)* (1986)”de, cezaevi dışında sosyalleşme sürecinde kendini inşa etmeye çalışan bir kadın kahraman sunmaktadır. Roman kahramanı “Afâf”, bedeninden kaçıp kendine ve toplumuna farklı bir yol çizmek için sanatı kullanan bir kadındır. Seher Halife’nin bütün eserleri intifadayı ve kadının değişen rolünü önceden haber veriyor gibi görünmektedir.

1967 felaketi ve sonrasında ortaya çıkan acıyı dile getirenler yalnızca Filistinliler değildi. Bütün Arap dünyasında bunun yankıları duyuldu. Aslına bakılırsa bu, birçok yazar için yazılarına yön veren siyasi bir gündem haline geldi. Olayları ele almayan ve olaylardan uzak durmaya çalışan çalışmalar, keyfine düşkünlük olarak görülüyordu. Arap dünyasının en uç noktalarında bile, aralarında kadınların da bulunduğu yazarlar bu olaylara yanıt veriyordu. Her ne kadar Kuzey Afrikalı edebiyatçıların çoğu yakın zamana kadar Fransızca yazıyor olsalar da, altmışlı yılların sonlarında Arapça yazmaya çalışan birkaç kişi mevcuttu. Fas'ta Hânnâte Bannûna, soyut retorik tarzını Kuzey Afrika frankofon edebiyatından alan devrimci öykülerinde Filistin davasına göndermeler yaptı. “Haziran” olarak işaret ettiği 1967 yılı, onun için aynı zamanda radikal bir dönüm noktasıdır: “Emin, ısrarcı, anlayışlı ve bağımsız olduğumuz Haziran'dan önceki her şeyden tamamen ayrı kalmalıyız ki geleceğe giden yolda gerçekten özgür olabilelim.”¹³ Bannûna cinsiyet hakları ve bununla alakalı konulardan ziyade siyasetle, özellikle de küresel Arap siyasetiyle ilgileniyordu. Burada, mizaç ve kişilik konusunda kesinlikle bazı araştırmalar var, ancak kişisel olan siyasî iddiaların altına gömülüyor. Bannûna, yazılarında politik olanı toplumsal olanın önüne koymaktadır ve bu da onun yazdıklarını feminist yazım bağlamında sıra dışı ve alışılmadık kılıyor.

Aktivizm

Çoğu Arap kadın yazar, -erkek yazarların aksine- politik özgüllükten ve bunun kişisel yaşam üzerindeki etkisinden kaçınmıştır. Meşhur feminist Doktor Nevâl Sadâvî (d. 1930), yaratıcı yazıların Arap kadınlarının davasını öne çıkarmanın en etkili yollarından biri olduğunu vurgulamaktadır. Sadâvî, inançlarından dolayı sansürlenmekle kalmadı, aynı zamanda hapse

atıldı. Bütün bunlara rağmen yazmaya ve Mısır dışında yayınevleri bulmaya devam etti. “*Müzekkirâtî fi Sicni'n-Nisâ (Kadın Koğuşundaki Anılarım)*” adlı kitabı 1983'te “Beyrut Dâru'l-Mustakbel” yayınevi tarafından yayımlandı ve dört yıl sonra “*Prison Memories*” adıyla İngilizceye çevrildi. 1970'lerin ortalarında üç feminist romanı yayımladı: “*Mevtu'r-Raculi'l-Vahîd ala'l-Arz (Dünyadaki Tek Adamın Ölümü) (1974)*”, “*İmreetân fi İmre'e (Bir Bedende İki Kadın) (1975)*” ve “*İmre'a inde Nuktati's-Sıfr (Sıfır Noktasındaki Kadın)(1975)*”.¹⁴ “*İmre'a inde Nuktati's-Sıfr*” romanı, özerklik ve aşk için mücadele eden bir kadının ensestten fuhuşa ve cinayete kaçınılmaz geçişini anlatan şarkı olabilecek bir öykü kasidesidir. Sadâvî'nin eserinde fuhşun ataerkilliğin kaçınılmaz bir parçası olduğu görülüyor, öyle ki kadınlar fiziksel sömürüden kaçamıyor. Roman kahramanı Firdevs, teslimiyet oyununu reddeder, cinayet işler ve bu nedenle idam edilir.

Sadâvî'nin romanı, Arap kadınları ve özellikle de kadın yazarlar üzerinde, Cezayirli frankofon yazar Asya Ceber'in (d. 1943), 1981'de neşredilen “*Ferdaous: Une voix a L'enfer (Firdevs: Cehennemde Bir Ses)*”¹⁵ başlıklı Fransızca çevirisine yazdığı önsözde görülebileceği gibi, önemli bir etkiye sahipti. Asya Ceber'in bu romana övgüsü, romanı edebî tarihî bağlamına yerleştiriyor ve önemli bir gelişmeye tanıklık ediyor: “Kadınlar, kadın edebiyat geleneğinin gelişimini geçmişe bakıldığında değil, başlangıcı ve oluşumu sırasında fark etmeye başladı.”

Beyrut'ta Hayatta Kalma

1970'lerin ortaları, uluslararası feminist eleştiri ve edebiyat tarihinde önemli bir dönem olarak kabul edilir. Feminist edebiyat teorisi artık alternatif bir bakış açısı değil; edebiyat araştırması için materyalist bir yaklaşım kadar gerekli hale geliyor. Feminist kurgu aynı zamanda toplumun yeniden yapılandırılmasının gereklilikleri açısından da daha radikal bir hâl alıyor. Bu durum bir dereceye kadar Arap edebiyatı için de geçerlidir. Bu radikal kopuşun arenası Lübnan'dı. Olay, 1975'te patlak veren Lübnan İç Savaşı'ydı.

Lübnan'daki yazarlar yıkım karşısında hayatlarını savunmak zorunda kaldılar. Lübnan'da ve özellikle Beyrut'ta bir grup kadın söylemlerini güçlü kılmak için yavaş yavaş bir araya geldiler.¹⁶ Adem-i merkezîyetçi bu grup, yaklaşık aynı kuşaktan, Arapça, Fransızca ve İngilizce yazan Arap kadın yazarlardan oluşan bir gruptur. Bu Arap kadın yazarlar topluluğu, Lübnanlı Nur Selmân (d. 1932), Hanân eş-Şeyh (d. 1945), İmilî Nasrallah ve Leyla Usayrân (d. 1934), Filistinli Nuhâ Semâra (d. 1943), Suriyeli Gâde es-Semmân ve Iraklı Deyzî el-Emîr (d. 1935) ve daha birçok kadını bünyesinde barındırıyordu. Bütün bu kadınlar, kültürel ve bedensel olarak farklı yerlere ait olsalar da ilgilerini Beyrut'ta yoğunlaştırdılar. Savaş ve savaştaki rolleri hakkında araştırarak yazdılar. Gâde Semmân'ın “*Kevâbîs Beyrût (Beyrut Kâbusları) (1980)*”

romanı, Ekim ve Kasım 1975'teki ünlü “Oteller Savaşı” sırasında evi keskin nişancıların ateşine maruz kalırken katlanmak zorunda kaldığı yüzlerce kâbusla dolu birkaç günü anlatıyor. Bu şiddet çılgınlığı ve saçmalığının içinde kahraman, silahlar karşısında kalemin artılarını ve eksilerini tartmaya çalışıyor. Hanân eş-Şeyh'in “*Hikâyâtü Zehra (Zehra'nın Hikâyeleri) (1980)*”¹⁷ romanı ise, cinsel istismar nedeniyle deliye dönen ve savaşı bu deliliğinin geçici olarak bir sığınağı ve sukûneti olarak gören genç bir kadının hikâyesini anlatıyor.

Erkek yazarların aksine, Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi feminist topluluk, savaşı bir devrim olarak değil, adil olmayan bir savaş olarak nitelediler. Bu topluluk suçlayabilecekleri düşmanlar belirleyemediler. Günler geçtikçe, kötülüğü ve çirkinliği artan şiddetin günlük halini vâsf ettiler. Deyzî el-Emir'in iki hikaye mecmuası olan “*fi Devvâmâti'l-Hubb ve'l-Kerâhiyye (Aşk ve Nefret Girdabında) (1979)*” ve “*Vuûd li'l-Bey'(Satılık Vaatler) (1981)*” adlı eserleri anarşiden biraz normallik çıkarmaya çalışan hikayelerdir. Beyrutlu adem-i merkezîyetçi topluluk, Nuhâ Samâra'nın “*et-Tâvilât Âşet Ekser min Emîn (Masalar Emin'den Daha Çok Yaşadı) (1981)*” romanında olduğu gibi, ittifakların ve nefretlerin sıkıntılı dönüşümlerin izini sürebiliyordu. Romanda anlatıcı, kesinlikle hoşnut olmadığı bir savaşa istemeden de olsa dahil olmaktadır.

Sonunda, bu kadın yazarlar savaşın harap ettiği Lübnan'ın dönüşmekte olduğu yeni toplumu anlatmaya başladılar. Bu toplum milislerden, yaşlı erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan oluşan bir toplumdur. Gücü yeten erkekler, ülkeyi terk ettiler. Her ne kadar Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi grup ilk başta bu ayrılışa karşı çıkmaya da, 1970'lerin sonuna gelindiğinde bu durumun tonu değişmeye başladı. İmîlî Nasrallah'ın “*Tilke'z-Zikreyât (O Anılar) (1980)*” ve “*el-İklâ' akse'z-Zemân (Zamana Karşı Uçuş) (1981)*”¹⁸ romanları ve Nuhâ Samarâ'nın “*Vechâni li'mre'a (Bir Kadının İki Yüzü)*” adlı eseri kalanların ruh halindeki bu değişimi kaydediyor. Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi grubun yazısı, başka türlü algılayamayacakları bir gerçeği ayrıntılı bir şekilde ifade etmelerine olanak sağlamıştı. Zayıf ve çaresizler tek başına mücadele etmeye terk edilmişti. Bu gerçek, daha acı bir duruma dikkat çekti: Zayıf ve çaresiz olan herkesin hayatta kalma gücüne. Zayıf ve çaresizler, hayatta kalma yoluyla güçlü ve bağımsız hale geldi. Bu artan gücün açık bir tasvirini, kadın kahramandan tam gücünü toplamasının beklendiği Leylâ Usayrân'ın “*Kal'etu'l-Ustâ (Ustanın Kalesi) (1979)*” adlı romanında görebiliyoruz. Herhangi bir zayıflık ve korku anı gizlenmeli ve yeni bir güce dönüştürülmelidir. Bu dönüşen toplumda yalnızca geride kalanlar kendilerine vatandaş diyebilirdi. Beyrut'taki adem-i merkezîyetçiler, geçmişine bakabilme fırsatına sahip olan bir toplumu canlı bir şekilde tasvir ediyordu. Bu kadınların yazıları Lübnan ataerkilliği ve yozlaşp

intihara meyilli hale geldiğini ortaya koydukları Arap toplumunun ataerkilliğiyle karşı karşıya kalıyordu. Savaş öncesi terminolojide tanımlandığı gibi toplumun kadını yeni ulusal ilkeleri açıklamalarını görmezden geliyorlardı. Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi kadınlar, eserlerinde feminist tarihçilerin savaş halindeki diğer toplumlara attığı toplumun erkekleştirilmesini değil, toplumun benzeri görülmemiş kadınlaşmasını anlattılar.¹⁹

Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi kadınlar aktivist edebiyatın bir örneğini yarattılar. Gerçeklik; romantik, realist veya empresyonist bir şekilde açıklanmamalıdır, ancak değiştirilmesi gerekmektedir. Bu köklü değişim ve yenilenme çağrısı, Arap Yarımadası'nın kendi ülkelerinde eğitim gören ilk nesil genç kadın yazarlarından taraftarlar buldu.

Bu genç kadınlar, içinde buldukları baskıya karşı başkaldırıyor ve ilk kez söylemsel olarak yabancılaşma duygularını ele alıyorlardı. Suudi şair Fevziye Ebû Hâlid (d.1955) 1973 yılında “*ilâ Metâ Yehtetifûnek leylete'l-Arûs (Ne Zamana Kadar Düğün Gecesi Seni Kaçıracaklar?* ” adlı divanının yayımlanmasından bu yana farkındalık için mücadele ediyordu. Kendisi, şimdiki zamanın dışına çıkması gerektiğini söylediği yeni bir dil yaratmaya çalıştı. Kendi eserini tasvir eden sembolizm bile, pek çok kişinin Arap dünyasının somut bir resmi olarak gördüğü Lübnan İç Savaşı'nın şiddetinden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Hayriye es-Sekkâf, “*En Tubhir Nahve'l-Eb'âd (Uzaklara Demir Almak) (1982)*” adlı hikâye koleksiyonundaki “*Kıssatu'l-Vâki' (Gerçeğin Hikâyesi)(1979)*”de kadınların toplumun dönüşümüne tam anlamıyla katkıda bulunabilmeleri için eğitime nasıl ihtiyaç duyduklarını yazmıştır. Derin bir İslami ruhun beslediği dokunaklı hikâyelerinde, doğanın heybeti karşısında - doğa ve kadın arasındaki bağ, hafifletilmiş hatta gizlenmiş olsa da - erkeğin acizliğini ayrıntılı bir şekilde anlattığını görüyoruz. Rukiyye eş-Şebîb (d. 1952), toplumun kadınlara uyum sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi çağrısında bulunuyor, ancak çifte mesafeli bir yöntem kullanıyor: Tarihsel bir bağlam ve yoğun bir sembolizmle dolu belirsiz bir dil. Meslektaş Fevziye el-Bikr'in (d. 1958) şu sözlerine katılıyordu: “Yazmak atış poligonunda yürümek gibidir. Kültürü değiştirmek amacıyla toplumsal sorunlarla bütünüyle yüzleşmektir.”²⁰ Bahreyn'de Fevziyye Muhammed es-Senedî (d.1956) geleneğe isyan ediyor ancak sadece kadının gelenekten ayrılmayı başarabilecek kadar özgürleşmesi gerektiğini belirtiyor; erkekler geleneklere bağlı kalırlar ve bu nedenle onu reddedemezler veya gerçek anlamda ilerleme kaydedemezler. Katar'da Gülsüm Ceber (d. 1960) on dört yaşından beri medya için yazı yazmıştır. 1978'de ilk kısa öykü koleksiyonu “*Enti ve ġâbâti's-Samt ve't-Terreddüd (Sen ve Sessizliğin ve Tereddütün Ormanı)*”ü yayınlamıştır. Cabar, cinsel davranış normlarının yeniden yapılandırılmasından başka bir şey talep etmiyordu.

Olgunlaşma

1980'ler Arap dünyasında birçok yeni kadın sesinin ortaya çıkışına tanık oldu. Azımsanmayacak sayıdaki bu sesler, egemen kültüre aidiyet meselesiyle ilgilendi. Bu yazarlar, okurları arasındaki eğitilmiş kadın okurlarının sayıca artmasını benzersiz bir destek olarak gördüler. Bu destek, kadın yazarların kendilerini referans göstermelerine vesile oldu. 1983'te Faslı Leyla Ebû Zeyd, "*Âmu'l-Fil (Fil Yılı)*" romanını neşretti. Duyguları ve anıları coşturan bu romanda Ebû Zeyd, bir boşanma sürecinden geçiyor ve bu süreçte Arapların kadınlara karşı tutumlarını inceliyordu. Kadın yazılarına artan ilginin bir işareti de romanın hemen tükenmesi ve yeniden basılmasıdır. 1982'de Hanân eş-Şeyh "*Verdetu's-Sahrâ (Çöl Gülü)*" romanını yayımladı. Bu roman, her biri mücbir sebeplerle içine düştüğü durumla baş etmeye çalışan bir kadını konu alan kısa öykülerden oluşan bir öykü koleksiyonudur. Bu kadınlar sıklıkla mağdur olarak gösterilse de artık pasif değillerdir. Bu kadın kahramanlar, bazı durumlarda, kendileri için toplumsal beklentilere uymayan bir gelecek hazırlıyorlardı. 1988'de "*Misku'l-Gazâl (Ceylan Kokusu)*" romanı yayımlandı ve bu kitap hemen İngilizce "*Women of Sand and Myrrh*" başlığıyla çevrildi. Dört kadının sesinden oluşan bu uzun roman, adı bilinmeyen bir çöl toplumunda yaygın olan kadın inzivasını eleştirmektedir. Arap kadınlarının durumu hakkında tutkuyla ve öfkeyle yazdığı zaman Lübnan İç Savaşı'nı konu alan erken dönem romanı "*Hikayât Zahra (Zehra'nın Hikayeleri)*"da eş-Şeyh geleneklere ve göreneklere meydan okudu. Ayrıca marjinal bir kadının şimdiye kadar duyulmamış sesini bile kullanmaya cesaret etti. O zamandan beri bu detone ses, görmezden gelinemeyecek bir edebi varlık haline geldi.

1980'lerin Arap dünyasını ele alan herhangi bir çalışmada radikal İslam'ın ortaya çıkışından veya belirginleşmesinde mutlaka bahsetmek gerekir. Yirmi yıl içinde bu hareket Arap dünyasının birçok yerinde kendisini kabul ettirdi. Radikaller tarafından üretilen yazıların çoğu kurgu değildir, ancak modernite karşısında İslam'ın yücelmesinden ve edebî eğilime olan yeni vurgudan ilham alan bazı münferit yazar vakaları vardır. Bazı kadınlar Kur'an'a ve sünnete yönelmiş ve gerçekte bulamadıkları haklarının yorumunu orada aramışlardır.

Mısırlı Elife Rıfat (d. 1930) buna bir örnektir. Rıfat 1940'lı yıllardan beri yazmaya başlamış ve kısa öykülerini 1947'de yayımlamıştır. Bunlar "*Hadîs imreetan (İki Kadının Hikayesi)*", "*Havva Tuîdu Âdem ila Cenne (Havva, Adem'i Cennete Geri Götürüyor)*" ve "*Âlemiye'l-Mechûl (Gizli Dünyam)*" idi. "*Âlemiye'l-Mechûl*" hikayesi, bir kadının dişi bir yılanla olan takıntısının dayanılmaz hale gelmesiyle, büyüyen deliliğinin ayrıntılı bir tarihî tescilidir. Bu hikâye, Charlotte Perkins Gilman'ın "*Varaku'l-Cidâri'l-Eşfar (Sarı Duvar Kâğıdı) (1892)*" hikayesi ile aynı yoğunluğa sahiptir. Bu hikayeler "*et-Tahrîr*", "*es-Sekâfe el-Uşbuviyye*" ve

“*ez-Zuhûr ala't-Tevâlî* gazetelerinde çıkınca, Elife Rıfat'ın kocası kızdı. Zira karısı toplum içinde kendini göstermeye nasıl cesaret edebilmişti?” Bir daha yazmasını yasakladı. Onun yayınlamasını yasaklayabilirdi, ancak yazmasını engelleyemezdi. Elife Rıfat, 1955 ile eşinin ölüm yılı olan 1974 yılları arasında hiçbir şey yayımlamadı. Ancak bu yıllarda ne zaman yazma ihtiyacı hissetse kendini banyoya kilitler, musluğu açar ve yere uzanıp yazardı.²¹ 1974 yılında eşinin vefatının ardından yayın yasağının kaldırılmasıyla Elife Rıfat, on sekiz kısa hikâye yayımladı. Bunların çoğunu “*es-Sekâfe el-Usbû'viyye*” gazetesinde yayımladı. Sonraki yıl bu hikâyeler “*Havva teûdu bi-âdem (Havva, Adem'i geri getiriyor)*” antolojisinde yayımlandı. Bundan sonra da yazmaya ve yayınlamaya devam etti. 1981'de “*Men yekûnu er-Recul (Erkek Kim Olacak?)*” başlıklı başka bir kısa öykü koleksiyonu yayımladı. 1984 yılında Londra'da, birçoğu henüz Arapça olarak yayımlanmamış ve İngilizce “*Distant View of a Minaret (Bir Minarenin Uzaktan Görünümü)*” adıyla kısa öykülerden oluşan başka bir koleksiyon yayımladı. Yeni canlanan bir İslam'ın galip geleceğinin haberleri hakkında yazıyordu. İslam, yedinci yüzyılda kadına haklarını verdi. Bu hakların yeniden sağlanması ve erkeklerin artık kişisel davranış alanlarıyla ilgili Kurân'ın emrettiği şeylerde hadlerini aşmamaları gerekiyordu. Engellenen aşktan, yalnızlıktan, hayallerden ve kadınlara karşı şiddetten (kadın sünneti gibi) bahsediyordu.

Bunun aksine, Nevâl Sadâvî'nin, memleketi Mısır'da radikal söylem ve aktivizmin büyümesine karşı tepkisi çılgıncaydı ve hiç de uzlaşmacı değildi. 1988'de kişisel güvenliğini riske atarak “*Sukût el-İmâm (İmamın Düşüşü)*” ı yayımladı. (1989'da hemen İngilizceye *Fall of the Imam* adıyla çevrildi). Bu öfkeli roman, hem Hizbullah'ta, hem de Hizbuşşeytan'da olsun fanatikliğe ve bağnazlığına etkili bir şekilde saldırıyordu. Erkekler bir tanrı adına kadın bedenlerini kontrol etme ve onu istismar etme hakkıyla övündükleri sürece içinde yaşadıkları toplum yozlaşmış olacaktır. Bu roman İslam'a değil, sadece ataerkilliğe ve onun İslam'ı istismar etmesine yönelik bir saldırıdır. Beklendiği gibi roman, Sadâvî'yi dinî aktivistlerin tehditlerine hedef yaptı ve Sadâvî'nin 24 saat gözetim altında tutulması gerekti.

Metinsel Stratejiler

Bu öncü kadınlar, ebeveynleri olmayan ve kimseye ait olmayan yetimlerdi. Elaine Showalter'ın Amerikalı kadın yazarlar ve eleştirmenler için söylediği gibi, vahşi doğada yazıyorlardı. Ancak 1970'lerin başlarında bu dağınık yazılar, bu süreç o dönemde fark edilmeyip ancak genel çerçevesinde anlaşılabilse de, şekillenmeye başlıyordu. Kadınlar bir gelenek yaratıyorlardı. Şeceretu'd-dürr ve Zübeyde gibi tarihin istisnai kadınlarını değil, modern yaratıcı kadınlardan modeller –anneler- arıyorlardı. Lübnanlı maceraperest Nûr Selmân bu kadınların canlı

örneklerindendir. Çok genç bir kadinken ona hem fiziksel hem de ruhsal açıdan Mey Ziyâde'ye benzediği söylenmişti. Artık kendisini onun edebî mirasçısı olarak takdim ediyordu.²²

Diğerleri, yapım aşamasındaki yeni eğilime dikkat çekmek için metinlerarasılığı kullandılar. Bu, özellikle benzer başlıkların kullanılmasında kendini gösteriyordu. 1963'te Suudi yazar Sultâne es-Sudeyri “*Aynâye fidâk (Gözlerim Sana feda)*” romanını yayınladı. Sudeyri, bu romanıyla Ğâde Semmân'la ikili bir bağ kurmuştur: Başlığı açıkça Semmân'ın “*Aynâk Kaderî (Gözlerin Benim Kaderim) (1962)*” romanına gönderme yapmaktadır ve roman Ğâde Semmân Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. 1982'de Suudi Recâ Muhammad Avde, “*İnnaehu Kaderî (O, Benim Kaderim)*” romanını yayınladı. Bir başka Suudi, Fevziyye el-Bikr, 1979'da *el-Sibâhe fi buheyreti'l-adem (Hiçlik Gölünde Yüzmek)*” başlıklı kısa bir öykü mecmuası yayınladı; bu öykü, Semmân'ın ilk kez 1974'te yayınlanan *el-Sibâhe fi Buhayreti'ş-Şeytân (Şeytanın Gölünde Yüzmek)*” başlıklı romanını taklit etmektedir. Semmân da bu aracı kullandı, ama kaderin bir oyunu, bir erkek yazarın kitabının taklidiydi. Semmân'ın *Kevâbîs Beyrut (Beyrut Kabusları)*” romanı Tevfik Avvâd'ın “*Tavâhîn Beyrut (Beyrut Değirmenleri) (1975)*” romanının başlığından türetilmişti.²³ Avvâd aşkın ve ölümün akıl almaz bağlılık girdabını sunarken, Semmân bir kişinin kafasına girerek kaosun sadece dışarıda değil, özellikle savaşla parçalanmış insanların zihinlerinin içinde olduğunu gösteriyor.

Diğer kadınlar da metinlerarasılığı erkek söylemini altüst etmek için kullandılar. 1950'de Tevfik el-Hekîm, “*Uğniyetü'l-Mevt (Ölüm Şarkısı)*” adlı tiyatro eserini yazdı. Konu bir kan davası ve annenin Kahire'de eğitim gören oğluna, babasının ölümünün intikamını alması konusundaki ısrarıdır. Oğul bu uygulamayı iğrenç bulur ve bu talebi reddeder. Anne, oğlunun korkaklığı karşısında dehşete düşer ve öldürülmesini emreder. Bu oyunda anne, geleneğin ve onurun korunması safında yer almaktadır. Ne var ki 1975'te Sûfî Abdullah “*Semâni uyûn (Sekiz Göz)*”u yazdı. Konu yine intikamdır. Ancak anne, oğlunu böyle bir işi reddetmesi için yetiştirdiği konusunda yemin ettiğinde karşı bir pozisyonda durmaktadır. Bu reddetme, gerçek erkekliğin işaretidir: Zira erkeklik, açıkça çelişen toplumsal beklentiler karşısında ilkelere tutunma yeteneği olarak görülüyordu. Bu durumda anne, gelişim ve ilerlemenin safındadır ve yıkıcı değerlerle alakasını keser. Sasson Somek, bu iki öyküyü tartışırken olay örgüsü ilişkisinden dolayı metinlerarasılık olarak söz eder.²⁴ Seher Halife *es-Subbâr (Kaktüs)* romanında, Gassân Kenefânî'nin “*Ricâl fi'ş-Şems (Güneşteki Adamlar) (1961)*” hikayesine karşı çıkmaktadır. Her ikisi de Filistinli ve her iki romanda da konu aynı: “Topraklarında kalanlar ve topraklarını terk edenler.” Her iki durumda sürgün yeri Kuveyt'tir. “*Ricâl fi'ş-Şems*”te Kenefânî, bireysel çözümler arayan ve kolektif ulusal soruna aktif olarak bağlı

olmayanları kınamaktadır. *es-Subbâr*'da Seher Halife, Kenefânî'nin seslendirdiği bağlılığı son derece mantıklı bir noktaya taşır ve böylece onun siyasi bir gereklilik olarak geçerliliğini sorgular. Boş su deposunun cehenneminde ölen üç adam, durumlarına dikkat çekip Kuveyt'e varabilselerdi, yıllar sonra savaşçı olarak Batı Şeria'ya kuzenlerini öldürmek için döneceklerdi. Öte yandan toprağa bağlılıktan uzak dursalardı, kaderleri Kuveyt'ten gelen kuzenleri tarafından öldürülmek olacaktı. Öyleyse bağlılığın mutlu bir şekilde yazılması yeterli değildir. Böyle bir tutumun sonuçlarının ortaya çıkarılması için incelenmesi gerekmektedir. Bağlılığın ötesinde bir yol var mı?

Sonuç

20. yüzyıl Arap edebiyatında erkekler ve kadınlar farklı bakış açılarından yazmışlardır.²⁵ Erkekler genel olarak, hatta çalışmalarının neredeyse bu gerçekliğin olaylarını tarihlendirilebileceği şekilde politik gerçeklikle daha yakın temas halinde kalmışlardır. Birçoğu belirli siyasi inançları temsil etmiş ve bunlarla ilişkili olmuşlardır. Genellikle kendi grupları tarafından belirli bir metotla yazmaları bekleniyordu. Mazmun çok önemliydi. Ancak kadın yazarlardan hiçbir şey beklenmiyordu. Onlar radikal hayaller kurmakta özgürdüler ve örneğin sömürgecilik, batılılaşma, yeni-sömürgecilik gibi politik olguya karşı değillerdi. Bu özgürlük onlara edebiyatta büyük oranda bir özerklik izni verdi. Kadınların belirli siyasi mesajlara dayanmaları nadir bir durumdu. Kurguya ham siyasi gerçekleri sokmuyorlar, insanî ilişkileri ve duyguların çalkantılarını yazıyorlardı. Hanân eş-Şeyh, İlyas Hûrî'ye yönelttiği şaşırtıcı sorusunda birçok kadın yazarın erkek yazılarına tepkisini yansıtıyor: “Yazmaya başlamadan önce özel bir çift eldiven giyiyor musunuz?”²⁶

Bir röportajda Nevâl Sadâvî erkeklerin siyasi adanmışlığı hakkında şöyle bir yorum yapmıştır: “Arap edebiyatı daha muhafazakâr bir hale geliyor. Özellikle de erkek yazarlar nezdinde tabii ki. Hatta Marksistlerin bir kısmı bile İslamcı yazar oldu. Elbette pragmatik siyasi mülâhazalardan dolayı.”²⁷

Elaine Showalter, “*In A literature of their own: British women novelists from Bronte to Lessing (1979)*” adlı kitabında azınlık edebiyatlarının, özellikle de kadın edebiyatının özel bir edebiyat haline gelmeden önce geçmesi gereken üç ana aşamayı şöyle özetlemektedir:

İlk olarak, egemen olan geleneğin hâkim biçimlerinin taklit edildiği, sanat standartlarının ve toplumsal rollere ilişkin görüşlerinin içselleştirildiği uzun bir evre mevzu bahistir. İkinci olarak, bu standartlara ve değerlere karşı bir protesto aşaması ve özerklik talebi de dahil olmak üzere azınlık haklarının ve değerlerinin savunulması söz konusudur. Son olarak, bağımlılıktan

kurtulup içe doğru dönüş olan kendini keşfetme; miras ve kimlik arayışından ibaret olan reddetme aşaması vardır.²⁸ Bu aşamaların her biri, Batılı kadın yazarlar için olduğu kadar Arap kadın yazarların analizi için de geçerli görünmektedir.

Bu üç aşama aynı zamanda Arap dünyasında farklı okurları da çağırıyor. Didaktik olan ve 1950'lerin ortalarına kadar süren ilk aşamada kadınlar öncelikle kadınlar için yazıyorlardı. Toplumda pek çok şey yanlış ve reform çabasında “kadın” sorununun gözden kaçırılmaması gerektiği konusunda kararlıydılar. 1950'li yılların sonlarında başlayan ve yaklaşık yirmi yıl süren ikinci aşamada seyirciler erkek ve kadınlardan oluşuyordu. Kadın haklarına ve onlara uygulanan baskıya dair farkındalık hâlâ yeterli değildi. Erkekler, kadınların daha önce sorgulanmayan şeyleri reddetmeye nasıl başladıklarını öğrenmek zorundaydılar. Son aşama, Beyrut'taki adem-i merkezîyetçi kadınlarla ve onların özerk kadın dünyalarının inşasını harekete geçiren Lübnan İç Savaşı sırasında Lübnan toplumunu söylemsel olarak yeniden yapılandırma kurgularıyla başladı. Arap kadınlarının yazıları artık ana akım basın organları tarafından yayınlanıyor ve tercüme ediliyor; hedef okur kitlesi genellikle kadın olsa da erkekler de okuyordu. Kadınlar yazma ve “ana akımdan ayrı ama ona pek bağlı olmayan bir edebî hareket: Bir tür bağımsızlık, ilerleme ve güç anlamına gelen bir edebî hareket” yaratma cesaretine sahip oldular.²⁹

¹ Mey Ziyâde, *Âişe et-Teymûriyye – Şâiretu't-Talîa*, s.219, Kâhire/1926.

² Âişe et-Teymûriyye, *Netâicu'l-Ahvâl fi'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, 1888. Eserin bazı bölümleri Marilyn Booth tarafından tercüme edilmiştir: *Margot Badran and Miriam Cooke, Opening the Gates: A Century Arab Feminist Writing*, London/Bloomington,1990

³ İmîli Nasrullah, *Nisâ Râidât*, s.128, Beyrut/1986.

⁴ Mary Eagleton (ed.), *Feminist Literary Theory: A Reader*, Oxford/NY, 1986, s.101.

⁵ Ünlü kadınların öne çıkarıldığı biyografik hikayeler ve erkeklere karşı mücadele eden kadınlar gibi. Örneğin: Bint el-Şâtî', “*Bataletu Kerbelâ*” ve “*Zeyneb bintu 'z-Zehrâ*”, Beyrut; “*Benâtu'n-Nebî*”, Kâhire, 1956; “*el-Hansâ*”, 1957; Sûfi Abdullah, “*Nisâ Muhâribât* (1951)”, “*Nifirtiti* (1952)”; Seniyye Kurâ', *Ümmü'l-Melik: Hind bint Atebe* (1959)”, “*Arûsu'z-Zühhd Râbiatu'l-Adeviyye* (1960)”.

⁶ Marilyn Booth, “*Mayy Ziyadah and The Feminist Perspective in Egypt. 1908-1931*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University, p.100.

⁷ Leylâ Sâlih, bu gazetede erkek yazarlardan çok kadın yazarların olduğunu gözlemlediğini söylemektedir: “Edebu'l-Mer'e fi'l-Cezireti'l-Arabbiyye ve'l-Halîc”, s.31, Kuveyt, 1982. Bu kadınlar, kadın gazeteciliğini, kadınları daha da marjinalleştirdiği iddiasıyla reddetmişlerdir. 1980 yılında Cehîr el-Müsâid (d.1956), “Belkıs” adlı bir kadın dergisinin yayınlanmasına yönelik öfkeli eleştirilerine yanıt vermeyen Suudi Enformasyon Bakanlığı'na yönelik sert bir eleştiri kaleme almıştır. “*Ceridetu'r-Riyâd*, sayı: 14194, 1980.”

⁸ Leylâ Sâlih, *Edebu'l-Mer'e fi'l-Cezireti'l-Arabbiyye ve'l-Halîc*, s.266.

⁹ el-Ceyyûsî, “*el-Mer'e ve sûretu'l-Mer'e inde Nâzik el-Melâike; Nâzik el-Melâike, Dirâsât fi'l-Şi'r ve Şâiriyye*, Kuveyt, 1986, s.235, 248.

¹⁰ Ebû Abdurrahman b. Ukeyl ez-Zâhiri, şu şekilde bir övgüde bulunmuştur: “Kadın şiirlerinin nadir olması ve divanlarının azlığı, övülen bir şey değildir. Ammice veya fusha olsun, kadın şiiri, erkeklerin şiirleriyle karşılaştırıldığında çok zayıftır”. İlk divanı “Zehrât Henân” olan meşhur Suudi kadın şair olan Reyne es-Sahrâ’nın bu düşünceden müstesna olduğunu düşünmektedir. Bknz: Leylâ Sâlih, *Edebu'l-Mer'e fi'l-Cezireti'l-Arabbiyye ve'l-Halic*, s.134.

¹¹ Mayıs 1983'te Riyad'dan ayrılmadan önce, kadın editör olan Dahlia Havvir, bende başka bir nüshası olduğunu söylememe rağmen “Aynak Kaderi”nin kendisine ait bir nüshasını bana verdi.

¹² Lübnan iç savaşı sırasında özel ofisinin yanması ve henüz yayınlamadığı birçok yazısını kaybettiği esnada yeniden neşre başladı ve yazdığı bütün yeni şeyleri yayınladı. “el-A'mâl gayr-ı Kâmile” başlıklı yazıları, isminden anlaşıldığı üzere henüz tamamlanmadı ve şu ana kadar 14 cildi içermektedir.

¹³ Hannâte Bannûna, “*es-Sûretu ve's-Savt*,” ed-Dâr el-Beydâ, 1975, s.12.

¹⁴ Bu romanlar, İngilizce'ye “God Dies by the Nile”, London, 1985; “The Woman in One, London”, 1985; “Woman at Point Zero”, London, 1983 adlarıyla tercüme edilmiştir.

¹⁵ Al-Sadawi, Ferdaous: *Une Voix A L'efer*, Paris, 1981, s.7-10.

¹⁶ Miriam Cooke, *War's other voices: Women Writers on the Lebanese Civil War, 1975-82*, Cambridge, 1988.

¹⁷ Roman, Fransızca'ya “Histoire de Zahra” adıyla Paris, 1985; İngilizce'ye “The Story of Zahra” adıyla London, 1986 çevrilmiştir.

¹⁸ İngilizce'ye “Flight against Time” adıyla çevrilmiştir. Montreal, 1987.

¹⁹ Sandra M. Gilbert, “*Soldier's Heart: Literary Men, Literary Women and the Great War*”, In *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, spring1983, pp.422-50.

²⁰ Leylâ Sâlih, *Edebu'l-Mer'e fi'l-Cezire ve'l-Halic*, s.92

²¹ Interview with Alifah Rifat, London, 10 August 1984.

²² Interview with Nur Salman, Durham, North Carolina, 3 October 1987.

²³ Tevfik Avvad, bu intihalden dolayı kızgınlığını dile getirmişti. (Mukâbele Beyrût, 27 Mayıs 1982)

²⁴ Sasson Somekh, el-Alâkâtu'n-Nisâiyye fi'n-Nizâmi'l-Edebi'l-Vâhid, *Mecelletu'l-Kermil li-dirâsâtil'l-Luğa ve'l-Edebi'l-Arabî*, (Hayfa, el-Mücellid 7, 1986, s.8-123).

²⁵ Mahmûd Behî er-Rebî'nin 1965 tarihli tezinde yaptığı gibi temel farklılıklar bulmaya çalışmak arzu edilmez. Rebî, on dokuzuncu yüzyıl kadın yazılarının “şiddet ya da isyanı kabul etmeyen kadınsı doğaya uygun” olduğunu yazmaktadır. “Seçilen kelimeler nazik ve kulağa hoş gelme eğilimindedir ve özel bir mesaj verilmez”. Daha sonra, kadınların eserlerinde sıkça rastlanan kelimeleri sıralar; örneğin (umutsuzluk), (adaletsizlik), (hayal kırıklığı), (karamsarlık), (ıstırap) ve (kafa karışıklığı). Yazara göre erkekler (kaside) formunu, kadımlar ise (parçacık) formunu seçmiştir. Ayrıca, kadımlar konuşma dilini, basit kelimeleri, kısa ölçüleri ve çok çeşitli kafiyeleri kullanmışlardır. Bknz: *Women Writers and Critics in Modern Egypt, 1888-1963*, Basılmamış Doktora Tezi, SOAS, London University, 1965, s.85-107, 110.

²⁶ Interview with Hanan al-Shyak, Durham, North Carolina, 28 February 1987.

²⁷ Interview by Fedwa Malti-Douglas and Allen Douglas with Nawal al-Sa'dawî, Cairo, 15 August 1986, in Badran and Cooke, *Opening the Gates*.

²⁸ Elaine Showalter, “*In A literature of their own: British women novelists from Bronte to Lessing*”, Princeton, 1977, p.15.

²⁹ Ellen Moers, *Literary women: the great writers*, New York, 1963, p. 8